

1

Het Duitse Jodendom heeft zich sinds de Verlichting en zijn daaropvolgende betrekkelijke emancipatie op allerlei maatschappelijke terreinen - muziek, literatuur, filosofie, natuurwetenschappen enz - op volstrekt unieke en grootse wijze gemanifesteerd. Franz Rosenzweig was een van de laatste grote denkers van het Duitse Jodendom, dat de nazi's, zoals bekend, getracht hebben met wortel en tak uit te roeien. Maar het is blijven voortbestaan in talloze overlevenden en hun nazaten, en in ontelbare boeken. En het is nog altijd een machtige bron van de Duitse en Europese geestesgeschiedenis en kunst.

Franz Rosenzweig werd in 1886, op 25 december, eerste Kerstdag, in Kassel geboren uit geassimileerde Joodse ouders, welvarende en gerespecteerde burgers. Hij studeerde eerst medicijnen, maar ging later over op de filosofie, waarin hij glansrijk promoveerde. Als filosoof had hij altijd afstand gehouden van Jodendom en religie in het algemeen. Maar in 1913 heeft hij - onder invloed van zijn grote vriend Eugen Rosenstock - serieus overwogen om zich, net als veel andere geassimileerde Joden, te laten dopen. Hij begon intensief het jodendom en het christendom te bestuderen en uit die studie kwam zijn besluit voort Jood te blijven. Hij vond het overbodig om tot het christendom over te gaan, want, zo schreef hij aan de teleurgestelde Rosenstock: 'De Joden waren immers altijd al daar, waar de christenen via Jezus wilden komen: "bij de Vader".'. Hij bleef Jood en heeft zich de rest van zijn leven sterk gemaakt voor de Joodse *Bildung*, de vorming en ontwikkeling van de Joodse mens. Vorming, liefst zonder vast religieus recept, op basis van een onbevooroordeelde heldere kijk op de werkelijkheid: zien wat is, met de ogen van een kind, in liefdevol vertrouwen, zonder angst, zonder haat.

2

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog meldde Franz Rosenzweig zich als vrijwilliger bij de militaire geneeskundige dienst, later kwam hij in de Balkan terecht bij de artillerie. Daar begint hij in 1918 vanuit de loopgraven met het schrijven van *Der Stern der Erlösung*, 'De ster van de verlossing', op een eindeloze reeks postkaarten. Dat werd een groots, maar moeilijk boek en verscheen in 1921. Rosenzweig beschouwde *Der Stern* als een filosofisch boek. Maar het is meer, het is filosofie en theologie in één - Joodse en christelijke theologie, en ook wiskunde en taalkunde, geschiedenis, musicologie en liturgiewetenschap. Alles getuigend van een adembenemende eruditie. Hij noemde het zelf 'Het nieuwe denken'. Het is veel, erg veel, een boek waar je jaren mee kan doorbrengen. Dat Alex van Ligtou het 25 jaar geleden heeft aangedurfd dat allemaal te vertalen, is groots en dapper. Elke samenvatting is veel te kort door de bocht. Dat ga ik hier dus ook niet proberen. Vandaag wil ik alleen even aandacht besteden aan de eerste bladzijde van de Stern, én aan de laatste woorden: *Ins Leben*, 'het leven in'!

3

Het begin van de Stern is gericht aan en ook tegen de filosofen, die de dood en de angst voor de dood niet serieus nemen. Hier klinkt de situatie door waarin hij zijn Stern schrijft: de loopgraven, vol rond suizende kogels en onverbiddelijke dood. Maar hij verbreedt die ervaring tot uitgangspunt van heel zijn boek, want: alle kennis begint bij de erkenning van de dood, het besef van haar als onontkoombare realiteit. Zonder dat besef van sterfelijkheid zou de mens geen mens zijn. Maar, zegt hij, dat wordt door de grote filosofen, met name Hegel, niet serieus genomen. Die walsen eroverheen, over de graven. De geest gaat ook zonder lichaam, haar eigen gang, richting hiernamaals. Maar daar hebben de stervenden geen boodschap aan. Zeker niet die in de loopgraven van deze wereld, in Bachroet bijvoorbeeld. De filosofie stopt haar oren dicht voor de schreeuw van de doodsbanige mensheid.

Vijf jaar na de Stern verscheen een ander moeilijk boek, van de filosoof Martin Heidegger, die het menselijk bestaan omschreef als een heroïsch 'zijn tot de dood' (*Sein zum Tode*). Bij hem geen angst voor de dood. Schepping, openbaring, verlossing en god spelen geen rol. De mens is uit het niets door het Zijn in de wereld geworpen en moet zichzelf daarin manifesteren, een 'ik' worden. Van een jij, een geliefde, een gesprekspartner, is bij Heidegger niets te bekennen, er zijn alleen mede-zijnden, lotgenoten. En iedereen voert een monoloog met zijn eigen denken, zonder jij en ik, zonder wij, bepaald door een anoniem ZIJN. En Heidegger heeft de stem van dat 'Zijn', als enthousiast lid van de partij, jarenlang horen buikspreken - beter: buikschreeuwen - door nationaalsocialistische monden.

4

'De Ster' eindigt met de woorden 'ins Leben', het leven in. Rosenzweig ziet het voortaan als zijn opdracht om zijn Joodse levensleer te vertalen naar het leven van alledag. Hij schreef: 'De wetenschap heeft voor mij helemaal geen centrale betekenis meer; mijn leven is bepaald is door wat ik met de aanduiding "mijn Jodendom" tenslotte ook maar een naam heb gegeven.' Hij wilde voortaan alleen nog werken door het 'levende woord', in gesprek. Hij nam afstand van een zekere, tweede promotie en een glanscarrière aan de universiteit en stortte zich op het Joodse vormingswerk. Hij wilde hij leraar zijn. In 1920 begon hij in Frankfurt zijn *Freies Jüdisches Lehrhaus*. Daar moest alles ter sprake kunnen komen.

in 1922 schrijft Rosenzweig een open brief onder de titel *Bildung - und kein Ende* - 'Vorming waar geen eind aan komt'. Hij signaleert daarin het probleem van het gebrek aan Joodse vorming op alle fronten. Door de verregerende assimilatie was de eenheid tussen het Joodse huis met zijn religieuze Joodse leven en de synagoge verbroken, en daardoor is de Joodse vorming en studie verkommerd. We vandaag minder dan ooit behoefte aan boeken en meer dan ooit, nee, even hard als ooit, mensen nodig, Joodse mensen.'

Maar wat zijn 'Joodse mensen'? Het Jood-zijn laat zich, volgens Rosenzweig, niet vangen in een bepaalde 'religieuze literatuur' - bijbel, talmoed -, ook niet in een 'religieus leven'. Het is geen 'confessie', geen religie die je bij de burgerlijke stand kan 'aangeven'. Het is geen studievak en geen leefstijl en ook geen nationaliteit, zou hij er vandaag zeker aan toevoegen. 'Het is iets *in* de mens, een zwakke of sterke, maar onbegrensde kracht, iets ongrijpbaar kleins en toch onmetelijk groots, dat zich uit in elk gebaar en ieder woord. Het wordt niet 'beleefd', hoogstens ge-leefd. Misschien zelf dat niet. 'Je *bent* het.' Aldus Rosenzweig. Maar hij erkent ook, hoe zou hij anders kunnen, de noodzaak van de Joodse literatuur. Boeken zijn er om te bemiddelen tussen verleden en toekomst, om de doorgaande menselijke dialoog te boekstaven. Maar het leven zelf, zegt hij, het hier en nu 'onder de zon', heeft geen boeken nodig. Want: 'Tussen verleden en toekomst brandt de vlam van de dag die zich slechts voedt uit het beperkte materiaal van het ogenblik. Zonder haar vuur zou de toekomst gesloten blijven, zonder haar licht raakt het verleden uit het zicht.'

5

Rosenzweig wil het liefst afstand nemen van de planmatige, programmatische vorming. Hij schrijft: 'Om het hoogste te bereiken moet begonnen worden met het allerbescheidenste begin. Geen vorming volgens vast recept: orthodox, zionistisch, of liberaal. 'Dat brengt, naarmate die recepten strenger worden gevolgd, des te belachelijker karikaturen van mensen voort. Vertrouwen is het woord voor de bereidheid die niet naar recepten vraagt. Voor dat allerbescheidenste begin heeft de Joodse mens niets anders nodig dan zijn bereidheid en de beschikking over een tijd en een ruimte, waarin iets kan gebeuren. Niets anders dan spreekruimte en spreektijd. 'Men biedt niets aan, men luistert. De leraar moet tegelijkertijd leerling zijn. Het is niet genoeg dat hij zelf "weet", noch dat hij kan onderwijzen. (...) Hier worden vragen gesteld. Hier wordt getwijfeld. Hier wordt verlangd.'

Dat is een mooi en verheven ideaal, een leerhuis als louter ruimte en tijd, open en vrij. Maar Rosenzweig beseft dat dat hoogste misschien wel te hoog gegrepen is: 'Ik hoor de stemmen al die

zeggen: wat vaag, wat onbestemd, wat mistig. Maar, zegt hij hoopvol, misschien zegt deze of gene ook: 'wat mooi', en vraagt aarzelend: 'ja, als dat er zou zijn.' Maar het is er om vele redenen niet van gekomen. Zelf is Rosenzweig er ook niet aan toegekomen. En het Joodse volk zal er in de zwarte jaren die volgen al helemaal niet meer aan toekomen.

In 1921, een jaar na de oprichting van zijn Vrije Joodse leerhuis, dat trouwens al gauw werd volgeprogrammeerd met lezingen van allerlei beroemdheden, kreeg Franz Rosenzweig, vijfendertig jaar oud, als gevolg van een malariabesmetting in de oorlog verlamingsverschijnselen die een dodelijke amyotrofe laterale sclerose bleek te zijn. Hij zou nog acht jaar leven en steeds minder kunnen bewegen. Acht jaar na die laatste woorden van de *Stern* 'ins Leben' verloor hij de strijd tegen de dood, die laatste vijand. Een vriend schreef over die periode:

'Rosenzweig hing in een lus die hem in een halfzittende houding hield. In de eerste jaren lukte het hem nog met steeds grotere moeite op een speciaal voor hem gemaakte schrijfmachine afzonderlijke letters aan te slaan; later was dat ook niet meer mogelijk. Zijn vrouw Edith liet hem op een schijf de letters van het alfabet zien, de een na de ander, en Rosenzweig gaf door het neerslaan van zijn oogleden aan welke letter op papier moest worden gezet. Ik weet, het is onvoorstelbaar, maar het lukte hem zo om op de meest levendige manier deel te nemen aan de gesprekken en een aanzienlijke literaire productie tot stand te brengen.'

Toch weer boeken dus. Rosenzweig vertaalde de hymnen en gedichten van Jehuda Halevi, de grote, middeleeuwse Hebreeuwse dichter en denker (1085-1141). Hij begon met Martin Buber aan de verduitsing van de Joodse Schrift, waaraan hij tot zijn dood werkte. Buber voltooide dat werk in 1961.

Daarnaast zette hij zijn in 1917 begonnen briefwisseling voort met zijn levenslange vrienden Margrit en Eugen Rosenstock, een ongelooflijk rijke dialoog, die in 2002, in de 'Gritli-brieven' werden gepubliceerd, achthonderd bladzijden. In die brieven brandt de dagelijkse vlam van het leven, van de liefde, van het verlangen om elkaar door en door te leren kennen, om elke dag opnieuw het leven aan te gaan tegen de dood.